

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ЛІНГВОСТИЛІСТИКИ

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2020.92.12>

УДК 801.73:165.12

ЧИТАЧ-ДОСЛІДНИК ЯК ГЕРМЕНЕВТИЧНИЙ СУБ'ЄКТ

ФІЛОН Микола Іванович,

кандидат філологічних наук, завідувач
кафедри української мови,
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна.

вул. Н. Ужвій, буд. 100, кв. 100,
м. Харків, 61195

E-mail: f.mikola@ukr.net

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-0503-2637>

Mykola FILON,

Candidate of Philological Sciences,
Head of the Department of Ukrainian
Language, V.N. Karazin Kharkiv
National University.

N. Uzhvii Street, 100, flat 100, Kharkiv,
Ukraine, 61195

E-mail: f.mikola@ukr.net

У статті розглянуто одне з базових понять філологічної герменевтики, яким є герменевтичний суб'єкт. Діалогічна природа герменевтики актуалізує необхідність теоретичного обґрунтування специфіки герменевтичного суб'єкта, що покликане «відновити» порушену в процесі метаморфоз європейської гуманітарної думки триаду «автор – текст – читач». Схарактеризовано відмінні риси герменевтичного суб'єкта, акцентовано його буттєво-пізнавальну цілісність, що є неодмінною умовою художньої комунікації через здійснення синкретичного пізнання художнього тексту, висвітлено особливості репрезентації модусу існування мови в структурі лінгвокультурної свідомості герменевтичного суб'єкта.

Ключові слова: *філологічна герменевтика, герменевтичний суб'єкт, художній текст, читач, дослідник, мова, свідомість, інтенційність, слово, значення.*

Поява небіблійних герменевтик як самостійних, теоретично обґрунтованих й методологічно концептуалізованих гуманітарних дисциплін кардинально змінила об'єкт дослідження: ним стали не лише сакральні тексти, написані в доісторичні епохи, а й літературні тексти сентименталізму, романтизму чи, скажімо, модернізму або постмодернізму. Конкретизована об'єктом, предметом та завданнями аналізу філологічна герменевтика потребує свого поняттєво-термінологічного та методичного забезпечення. Як наука про пізнання, осягнення, розуміння та інтерпретацію художнього тексту в його заданій автором різнорівневій смисловій інтенційності та художньо-комунікативній цілісності філологічна герменевтика оперує різними поняттями. Одним з них є герменевтичний суб'єкт, що належить до базових понять філологічної герменевтики.

Герменевтичний суб'єкт є двоєдиною іпостассю *дослідника* й *читача*. У парадигмах вітчизняної філологічної думки другої половини ХХ – початку ХХІ століття категорії «дослідник художнього тексту» та «читач художнього тексту» немовби співіснують, наближаючись або віддаляючись одна від одної. У класичному розумінні *дослідник* репрезентує діяльність, що ґрунтується на науковій свідомості та принципах аналізу художнього тексту, вироблених у філології. *Читач* же повною мірою керується своєю культурною свідомістю, поняттями та уявленнями, виробленими в повсякденній практичній діяльності, базовими для етносу ціннісними настановами, етичними та естетичними ідеалами, своїми уподобаннями, життєвим досвідом тощо. Той факт, що для науковця-дослідника головним чинником пізнання художнього тексту є раціональна свідомість і відповідний інструментарій (наукові поняття, терміни, дослідницькі методи тощо), а читач у своєму осягненні художнього тексту поринає передусім у світ образного мислення, естетичної свідомості та емоційного співпереживання, зовсім не означає, що *дослідник* замкнений у межах відповідних пізнавальних стратегій.

Як зауважила М. Зубрицька, «...і критик, який оцінює нову книжку, і письменник, який у процесі творчості свідомо чи несвідомо втягнутий в інтертекстуальну дійсність попередніх

творів – у своєрідну пам'ять культури, літератури, – й історик літератури, який розглядає художні тексти в контексті традицій та з'ясовує їхнє місце в літературній еволюції, – це передусім читач, особливий вид *homo legens*» [Зубрицька 2004: 22]. Це значить, що філолог, який здійснює науковий аналіз художнього тексту з метою його розуміння та витлумачення, повинен поставати перед художнім текстом у своїй особливій іпостасі – як цілісна культурна особистість в єдності усіх її можливих складників: *психологічних* (емоційних, вольових, чуттєвих); *світоглядних*, репрезентованих різними типами свідомості (наукової, релігійної, естетичної, побутової, політичної, мовної, фольклорної, міфологічної тощо) *інтелектуальних*, які охоплюють всю різноманітність процесів абстрактного мислення й пізнання, *дискурсивно-мовленнєвих*, що об'єднують різні типи мовленнєвих практик; *ментальних*, *національно-культурних* тощо.

Започатковане в глибинах пізнавальних практик античної філософії, концептуалізоване Отцями Церкви і втілене в класичних положеннях християнської антропології про субстанціональну єдність людини, що виявляється в нероздільності, взаємопроникненні душі й розуму, апробоване в біблійній герменевтиці, а згодом взяте на озброєння класиком новітньої європейської герменевтики Дільтеєм, а пізніше – більшою чи меншою мірою – виявлене в сучасних теоріях філологічного аналізу художнього тексту положення про конститутивну єдність людини набуває фундаментальної значущості для сучасної філологічної герменевтики. Це цілком природно, тому що іпостась герменевтичного суб'єкта не може не «узгоджуватися» зі специфікою культурного буття автора, оскільки його текстотвірна діяльність охоплює всі конститутивні складники культурної особистості митця і задає змістову структуру тексту, яку не можна уявити як втілення якоїсь теоретико-раціональної ідеї.

Художній твір відображає специфіку смислової сфери особистості митця, він містить незнищений слід ціннісно-емоційного ставлення автора до дійсності, особливостей його внутрішнього світу, породженого самоусвідомленням і самопізнанням. Емоції митця – радість, сум, печаль, туга,

страх, біль, тривога, любов, ніжність – переживання світу соціально-об'єктивного, зовнішнього і світу внутрішнього, переживання себе самого, свого життя та своєї долі – стають чинником змістовності художнього тексту. «Найбільш неправильно, – пише Михайло Бахтін, – було б уявити собі зміст як пізнавальне теоретичне ціле, як думку, як ідею. <...> Етичним моментом змісту художня творчість і споглядання оволодіває безпосередньо шляхом теоретичного розуміння або «вчування» та співоцінки, але зовсім не шляхом теоретичного розуміння й витлумачення, яке може бути лише засобом для «вчування». <...> Теоретична транскрипція, формула етичного вчинку є вже переведення його в пізнавальний план, тобто момент вторинний, між тим як художня творчість <...> має справу із самим вчинком в його первинній етичній природі, оволодіваючи її шляхом співпереживання свідомості, яка воліє, почуває і діє; вторинно ж пізнавальний момент може мати лише допоміжне значення засобу» [Бахтін 1975: 37].

Теза про смерть автора, яка протягом певного часу визначала пізнавальні обрії та пошукові горизонти студій, присвячених дослідженню художнього тексту, є науково некоректною. Автор не лише «живий», він владно виявляє себе в структурі тексту через усі його складники і є базовим конститuentом змістової структури тексту. Герменевтична спіраль символізує сходження-наближення до художнього тексту та інтенцій автора. Іntenційність художнього тексту при її «відокремленні» від письменника й оприявленні в художньому цілому не зникає безслідно. У художньому тексті, «відстороненому» від автора, інтенційність повинна завмерти, щоб потім заново відродитися герменевтичним суб'єктом і знайти своє втілення в цілісності естетично визначеного *смыслу* художнього твору.

Пізнання й розуміння художнього тексту здійснюється через *смысл*. Для читача *смысл* не існує у своєму, так би мовити, «чистому» вигляді. Текст «обертається» до читача своїми значеннями, і читач має справу не з безпосереднім *смыслом*, а зі значеннями мовних одиниць та речень. *Смысл* припустимо інтерпретувати як вияв ідеального в контексті художньо-пізнавальних практик людини, розглядаючи його і як ідеальну форму культурного існування тексту поза самим текстом, в

людині, і як перетворену форму життєдіяльності людини поза самою людиною, в ідеальній формі тексту.

Можливо, одна з головних помилок філологічної герменевтики полягає в тому, що в пошуках смислової структури тексту не враховується або враховується недостатньою мірою той факт, що смисл не «замикається» в площині мовної організації твору. Якщо ж прагнути пізнати художній текст як «носії смислів світу, в якому ми живемо» (Д. Леонтьєв), то необхідно вийти за межі цього тексту і бачити в ньому своєрідну художньо-естетичну призму, крізь яку просвічує світ самої дійсності і яка відкриває світ смислів дійсності самого життя. Дійсність, згідно з розумінням рецептивного, позитивно-сприйнятливого характеру мистецтва, міститься в ньому (мистецтві) і в своїй перетвореній якості – не як предмет зображення, а як спосіб оприявлення об'єктивного світу в художніх структурах – проектується на власне пізнавальні життєві феномени: «Дійсність, життя перебуває не тільки поза мистецтвом, але й у ньому, всередині його в усій повноті ціннісної вагомості: соціальної, політичної, пізнавальної та іншої. <...>Звичайно, естетична форма переводить цю пізнану й поціновану дійсність в інший ціннісний план, підпорядковує новій єдності, по-новому впорядковує, індивідуалізує, конкретизує, ізолює і завершує, але не відмінє її пізнаваності та оцінюваності» [Бахтин 1973: 267-268]. У результаті виникає надзвичайно специфічне пізнавальне відношення читача до художнього тексту, в якому переживання образу світу, репрезентованого художнім цілим, не замикається в собі, не стає герметичним, спрямованим виключно на естетичний об'єкт, а поєднується з переживанням самого світу, що стоїть за текстом і в особливій якості входить в його структуру. Цінності самого життя стають формотвірними чинниками художнього смислу.

Цілісно-пізнавальну діяльність герменевтичного суб'єкта найбільш точно можна означити поняттям *осягати*, (*осягнути*, *осягти*), – «охоплювати, обіймати з усіх боків», «сприймати в повному обсязі, усвідомлювати», «вивчати, твердо засвоювати що-небудь, повністю оволодівати, опанувати» (СУМ V: 795). Як робочі терміни слова *осягнути*, *осягати*, *осягти* та

похідні від них *осягнення, осягнутий* відображають один із можливих, але зовсім не другорядний аспект зв'язку читача-дослідника (герменевтичного суб'єкта) з художнім текстом. Вони акцентують розуміння художнього тексту, здійснене у *співпереживанні і співтворчості*.

Співпереживання, відображаючи особливості емоційного стану реципієнта художнього тексту і тим самим виявляючи мистецьку площину свого функційного вияву, конституюється не лише емоціями читача. За ним в онтологічній перспективі стоїть ціннісно-емоційне ставлення до соціальної дійсності.

Прагнучи схарактеризувати іпостасі герменевтичного суб'єкта і повною мірою використовуючи при цьому досвід давньої і сучасної герменевтичної думки, необхідно відзначити один принципово важливий момент. Здавна, ще з часів тієї ж біблійної герменевтики, об'єкт пізнання нерідко розглядається як самодостатній, не занурений в інтерпретаційні контексти й не обтяжений інтерпретаційними аурами, виробленими у суспільних дискурсах. Тим самим постулюється інформаційно неопосередкований зв'язок між текстом і читачем або ж такий опосередкований зв'язок, що формується властиво життєвим світом читача (в інших термінах – його життєвим досвідом). У такому випадку досвід «інших» щодо інтерпретаційної парадигми тексту редукується настільки, що зникає його конструктивна сенсотвірною-діалогізуюча функція.

Життя тексту в національній культурі детермінує особливий модус його онтології: «Наука має справу з текстом, що розуміється, розуміється свідомо, а практично – з таким, який включений в безкінечний або інколи переривчастий процес свого розуміння і який обріс наслідками таких розумінь» [Михайлов 2006: 229-230]. Інтерпретаційний ореол створюється вже самим способом культурного існування тексту, включеністю останнього в усі можливі для суспільства контексти соціальної взаємодії та пізнавальні дискурси й культурні сфери. Культурні імплікації герменевтичного об'єкта задані вже наперед, до факту прочитання тексту, будучи суб'єктивізованими й антропоцентризмованими формантами культурної свідомості герменевтичного суб'єкта та системи культури в цілому, вони більшою чи меншою

мірою зумовлюють інтерпретаційну парадигму художнього цілого. Інша річ, що вони можуть бути усвідомлювані або не усвідомлювані, експліцитні або імпліцитні, існувати у вигляді конкретних інтерпретаційних моделей тексту або загальних ідей його сприйняття та оцінки. Ведучи мову про герменевтичного суб'єкта та його пізнавальні стратегії, завжди маємо на увазі, що останні явно чи неявно, але завжди владно коригуються загальним перцептивно-інтерпретативним тлом художнього тексту.

Художній текст вимагає потенційної відкритості духовного світу читача-дослідника, причому ця відкритість (інтенційність) як необхідна конститутивна передумова читання має два, здавалося б, несумісні, однак насправді взаємодоповнюючі, вектори – зовнішній, або онтологічно-рефлексивний, і внутрішній, або інтроспективно-рефлексивний. Зовнішній вектор характеризує ставлення читача до віртуальної дійсності художнього тексту і осмислені ним відношення в самій дійсності. Інтроспективно-рефлексивна интенційність відображає спрямованість свідомості читача на його свідомість, духовний світ, вона характеризує процеси й результати самопізнання й самоусвідомлення крізь призму декодування художнього тексту.

Припускаємо, що ступінь та глибина відкритості внутрішнього світу герменевтичного суб'єкта, своєрідним центром «кристалізації» якого є свідомість, не можуть не справляти суттєвий, навіть визначальний, вплив на специфіку його пізнавальної діяльності. Справді, герменевтичний суб'єкт як реальна постать художньої комунікації має свідомість, що набуває свого конкретного втілення в різних типах, зокрема побутовій, або щоденній, фольклорній, міфологічній, релігійній, естетичній, науковій, політичній свідомості. Саме вони конституують складний, внутрішньо неоднорідний феномен внутрішнього світу герменевтичного суб'єкта і зумовлюють специфіку його лінгвокультурної компетенції. Наприклад, релігійна віра детермінує особливий синтез раціонального та емоційного в їх спрямованості на внутрішній світ людини, визначає пошукові орієнтири в пізнанні світу й стає глобальним механізмом, який регулює всю життєдіяльність людини. Функційно-пізнавальна

значущість релігійної віри полягає в тому, що вона є інтегральною емоційно-інтелектуально-вольовою основою духовного життя особистості й зумовлює інтенції та модальності свідомості, визначає всі базові складники смислової структури особистості, формує прагнення й устремління вірянина як герменевтичного суб'єкта, його цінності й ідеали, крізь призму яких він сприймає світ, нарешті віра визначає можливість смислової інтерпретації художніх текстів.

Мова інтегрована в різноплощинні складники свідомості та різні рівні пам'яті герменевтичного суб'єкта, тому кожен її формант перебуває на перетині кількох різних координат суб'єктивного світу людини, де повною мірою й виявляється уся діяльнісна поліфонія та значеннєве навантаження кожного мовного форманта. Повнозначне слово (для прикладу візьмемо саме його як категорійну мовну одиницю) належить до структур мовної пам'яті. У духовному світі герменевтичного суб'єкта (і мовця загалом) воно постає як елемент внутрішнього лексикону людини, притягуючи до себе на основі синтагматичних і парадигматичних зв'язків різні фрагменти внутрішнього лексикону особистості. Водночас слово належить до структур культурної пам'яті, тому вже як чинник енциклопедичного знання світу відкриває інший вимір, в якому мовне значення перетворюється на предметне або діяльнісне і в такому своєму модусі парадигматично й синтагматично притягує до себе знання про відношення між явищами (предметами, діями, ознаками) позамовної дійсності. Крім того, слово в пам'яті людини містить незнищений слід своїх мовленнєвих реалізацій і входить до складу комунікативно-мовленнєвих одиниць різної довжини, нерозривно пов'язаних з уявленнями про типізовані ситуації мовлення.

Нарешті, слово є своєрідним вікном у текстовий простір культури – фундаментальним складником культурної пам'яті особистості, воно викликає вже асоціації не лексичного, а текстуального характеру, і, будучи конститутивним елементом того чи того художнього об'єкта, здатне розгортати цілий текст. Так, слово *мати* (іменник), асоціативно спрямоване на площину внутрішнього лексикону, може парадигмально актуалізувати в пам'яті та свідомості словоформи з позитивною

семантикою, наприклад *матінка, матуся*, але ще більшою мірою воно спрямоване на мегатекст української культури, і тоді слово залежно від мнемонічного досвіду мовця, його загального культурного рівня, самосвідомості, національного усвідомлення та багатьох інших чинників здатне актуалізувати цитатні фрагменти культури – прислів'я та приказки, численні народні та літературні пісні про матір, художні тексти, символи, окремі образи, проєктуючись при цьому на концепт «мати» як константу української духовної історії. Існують глибокі й суттєві відмінності між онтологічними формами існування значення таких сутностей, як *батько, мати, дочка, син* та, скажімо, *садок, вечір, хата*, – хоча б уже тому, що рольові значення останніх опосередковуються діяльними функціями людини. Діалектика форм існування значення (предметне, вербальне, акціональне) є цілком звичною для повсякденної діяльності людини. Герменевтичний суб'єкт осягає художній текст, який постає перед ним у своїй лінгвоенциклопедичній інформаційній зумовленості й етнокультурній предикативності.

Художній текст потрапляє в поле усвідомлених і неусвідомлених реакцій герменевтичного суб'єкта – поле, де оприявнюється свідомість і підсвідомість культурної особистості та діють механізми її короткотривалої та довготривалої пам'яті, де повною мірою постають у своїй суб'єктивній маркованості національна мовна та концептуальна картини світу, а знання про мову невіддільні від знань про вербалізований світ позамовної дійсності, зрештою, де мова є інструментом оприявлення ціннісного ставлення до життя.

Якщо на вирази типу «мова – горизонт онтології» поглянути крізь призму діяльнійності цілісності герменевтичного суб'єкта, виявляється, що насправді таким горизонтом є свідомісно-мнемонічно-ментально-емоційний простір, який формується активним началом герменевтичного суб'єкта і в який входить мова у різних своїх виявах. Специфіка пізнання художнього тексту зумовлює доконечну потребу вивчати мову як чинник конструювання пізнавальної діяльності герменевтичного суб'єкта в єдності всіх його складників та форм культурного існування.

Бахтин М. М. К эстетике слова. *Контекст 1973. Литературно-критические исследования*. Москва: Наука, 1974. С. 258 – 280.

Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. Москва: Худож. лит., 1975. 504 с.

Зубрицька М. Homo legens: читання як соціокультурний феномен. Львів: Літопис, 2004. 352 с.

СУМ – Словник української мови: [в 11 т.]. Ред. кол.: І. К. Білодід (гол.) та ін. АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ: Наук. думка, 1971. Т. V: Н – О. 840 с.

Михайлов А. В. Избранное. Историческая поэтика и герменевтика. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2006. 560 с.

REFERENCES

Bakhtin, M. M. (1974). K estetike slova (About Word Esthetics). *Контекст 1973. Литературно-критические исследования (Context 1973. Literary and Critical Research)* (pp. 258 – 280). M.: Nauka (in Rus.).

Bakhtin, M. (1975). *Voprosy literatury i estetiki. Issledovaniia raznykh let (The issues of Ethics and Esthetics)*. M.: Khudozh. lit. (in Rus.).

Zubrytska M. (2004). *Homo legens: chytannia yak sotsiokulturny fenomen (Homo legens: Reading as a Sociocultural phenomenon)*. Lviv: Litopys (in Ukr.).

Bilodid, I. K. (Ed.). (1971). *Slovyk ukrainskoi movy: [v 11 t.] (Ukrainian Dictionary: [in 11 volumes])*. (Vol. V: N – O.). AN URSR, In-t movoznavstva im. O. O. Potebni. Kyiv: Nauk. dumka (in Ukr.).

Mikhailov, A. V. (2006). *Izbrannoe. Istoricheskaiia poetika i hermenevika*. SPb.: Izdatelstvo Sankt-Peterburhskoho universiteta (in Rus.).

Статтю отримано 05.02.2020

Mykola Filon

READER-RESEARCHER AS A HERMENEUTIC SUBJECT

The article considers one of the basic concepts of philological hermeneutics, which is a hermeneutic subject. The dialogical nature of hermeneutics actualizes the need for a theoretical substantiation of the specifics of the hermeneutic subject, which is designed to «restore» the triad «author - text - reader» disturbed in the process of metamorphosis of European humanitarian thought. The distinctive features of the hermeneutic subject are characterized, its existential-cognitive integrity is emphasized, which is an indispensable condition of artistic communication through the realization of syncretic cognition of the artistic text.

Keywords: philological hermeneutics, hermeneutic subject, literary text, reader, researcher, language, consciousness, intentionality, word, meaning.